

6. ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΠΑΙΔΙΟΥ ΚΑΙ ΕΦΗΒΟΥ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο εξετάσαμε τη θέση του παιδιού στην οικογένεια, δηλαδή τις λειτουργίες που επιτελεί η οικογένεια σε σχέση με το παιδί και πώς ορισμένα χαρακτηριστικά της επηρεάζουν την ανάπτυξή του.

Είναι γνωστό ότι οι οικογενειακές λειτουργίες και επιδράσεις στο αναπτυσσόμενο άτομο δεν είναι ταυτόσημες αλλά ποικίλλουν τόσο σε **ποσότητα/ένταση** όσο και σε **είδος**. Ο κυριότερος λόγος για την ποικιλία αυτή είναι ότι το παιδί είναι ένας αναπτυσσόμενος οργανισμός που περνά από πολλές φάσεις, καθεμία από τις οποίες έχει διαφορετικό ρυθμό και διαφορετικά χαρακτηριστικά. Επιπλέον, οι τέσσερις αναπτυξιακές περίοδοι (βρεφική, νηπιακή, σχολική και εφηβική) έχουν διαφορετικό βαθμό ευαισθησίας στις περιβαλλοντικές επιδράσεις¹. Αλλά ακόμη και στην ίδια αναπτυξιακή περίοδο, δεν επηρεάζονται από το περιβάλλον όλες οι πλευρές της ανάπτυξης με τον ίδιο τρόπο, ακριβώς διότι έχουν διαφορετικό ρυθμό ανάπτυξης (βλ. παρακάτω).

Η εκ μέρους των γονέων γνώση των χαρακτηριστικών του παιδιού και του εφήβου αναμένεται να βοηθήσει τους γονείς να είναι περισσότερο αποτελεσματικοί σε ό,τι κάνουν για την «ευημερία» των παιδιών τους. Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται συνοπτικά οι σημαντικότεροι αναπτυξιακοί σταθμοί για την βρεφική, νηπιακή (προσχολική), σχολική και εφηβική ηλικία. Οι σταθμοί αυτοί αναφέρονται σε όλες τις πλευρές της ανάπτυξης: τη **βιολογική**, τη **γνωστική/νοητική** (αντιληπτική, γλωσσική), την **ψυχοκοινωνική** και την πλευρά της **προσωπικότητας**. Ασφαλώς, η ανάπτυξη είναι ενιαία, δεν συμβαίνει τμηματικά. Η κατάτμηση σε πλευρές ανάπτυξης γίνεται για μεθοδολογικούς λόγους, για

---

¹ Συναφής είναι η έννοια της **κρίσιμης περιόδου**. Με τον όρο αυτόν εννοούμε την περίοδο της ανάπτυξης κατά την οποία το παιδί είναι ιδιαίτερα ευάλωτο σε περιβαλλοντικές επιδράσεις, θετικές ή (κυρίως) αρνητικές. Για παράδειγμα, ολόκληρη η βρεφική περίοδος θεωρείται κρίσιμη περίοδος από πολλούς ερευνητές, επειδή τυχόν αρνητικές περιβαλλοντικές συνθήκες (π.χ. πτωχό περιβάλλον, ζωή σε ίδρυμα) έχουν σοβαρές επιπτώσεις στην νοητική ανάπτυξη του βρέφους.

καλύτερη παρουσίαση και κατανόηση.

6.1. Βρεφική ηλικία (0-2 έτη)

Η αναπτυξιακή αυτή περίοδος, όπως ήδη σημειώθηκε, θεωρείται από πολλούς μια σημαντική, ίσως η πιο σημαντική, περίοδος της ανθρώπινης ανάπτυξης, με την έννοια ότι το σχεδόν παντελώς αδύναμο πλάσμα στον τοκετό, μετά από δύο χρόνια, γίνεται ένας σχετικά ανεξάρτητος και «σκεπτόμενος» άνθρωπος.

6.1.1. Βιοσωματική ανάπτυξη

Στον τομέα αυτόν η σημαντικότερη εξέλιξη είναι ότι το παιδί, γύρω στον 14ο μήνα (κατά μέσο όρο), για πρώτη φορά **βαδίζει**, απομακρύνεται δηλαδή από πρόσωπα και πράγματα με τη δική του βούληση. Η πρόοδος αυτή έχει μεγάλη σημασία για το παιδί, καθώς αποτελεί τον δεύτερο σταθμό (μετά την γέννηση/τοκετό) στη μακρά πορεία του για ανεξαρτητοποίηση. Επιπλέον, με την αυτόνομη μετακίνηση στο χώρο, το παιδί είναι για πρώτη φορά σε θέση να ικανοποιήσει την περιέργειά του, να εξερευνήσει τον περιβάλλοντα χώρο και να μάθει, προάγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη νοητική του ανάπτυξη.

6.1.2. Γνωστική ανάπτυξη

Το αδύναμο πλάσμα κατά τον τοκετό, στο τέλος του 2ου έτους έχει διανύσει μια τεράστια απόσταση όσον αφορά την ανάπτυξη των νοητικών του ικανοτήτων. Με ενδιαμέσο «σταθμό» τη **μονιμότητα του αντικειμένου** (τη δυνατότητα δηλαδή να κατανοεί ότι ένα αντικείμενο εξακολουθεί να υπάρχει ακόμη κι όταν δεν είναι άμεσα αντιληπτό), το βρέφος κατακτά τη δυνατότητα να σχηματίζει και να χρησιμοποιεί **σύμβολα**, τα οποία αντιπροσωπεύουν (στο μυαλό του) την εξωτερική πραγματικότητα. Έτσι, το παιδί αρχίζει να παίζει **συμβολικό παιχνίδι**, όπου χειρίζεται με όποιον τρόπο αυτό θέλει την εξωτερική πραγματικότητα, χρησιμοποιώντας σύμβολα (παιχνίδια, αντικείμενα, κινήσεις) τα οποία μοιάζουν πολύ, λίγο ή καθόλου με πραγματικές καταστάσεις στο περιβάλλον του. Για παράδειγμα, ένα κομμάτι ξύλο μπορεί να αποτελέσει, στο παιχνίδι του παιδιού, ένα αεροπλάνο ή ένα πλοίο και η «κούκλα» μπορεί να αντιπροσωπεύει έναν από τους γονείς του ή άλλο πρόσωπο του περιβάλλοντός του.

Η **συμβολική λειτουργία** καθιστά το βρέφος για πρώτη φορά έναν νοήμονα οργανισμό, καθώς το καθιστά ικανό να σκέπτεται απελευθερωμένο από την ανάγκη της φυσικής παρουσίας προσώπων, πραγμάτων ή καταστάσεων. Η ικανότητα αυτή θα φτάσει στη μεγαλύτερη ακμή της, όταν, με την κατάκτηση της γλώσσας, το παιδί θα είναι σε θέση να αναπαριστά εσωτερικά την εξωτερική

πραγματικότητα με **λέξεις** (π.χ. σπίτι) οι οποίες δεν έχουν καμία φυσική ομοιότητα με το συμβολιζόμενο αντικείμενο (το κτίσμα στο οποίο διαμένουν άνθρωποι).

6.1.3. Γλωσσική ανάπτυξη

Γύρω στον 11ο μήνα (κατά μέσο όρο) το βρέφος εκφωνεί την πρώτη λέξη με πραγματικό εννοιολογικό περιεχόμενο. Από το σημείο αυτό και μετά η πρόοδος είναι ραγδαία: Εμφανίζεται πρώτα ο **συγκρητικός λόγος** (μεμονωμένες λέξεις που έχουν, ωστόσο, περιεχόμενο πλήρους πρότασης: π.χ. «Γάλα» = «Θέλω να πιω γάλα») και κατόπιν, προς το τέλος του 2^{ου} έτους, ο **τηλεγραφικός λόγος** που συνίσταται στη χρήση ελλιπών προτάσεων (από τις οποίες λείπουν ορισμένα στοιχεία: π.χ. «Παίζω σκυλάκι» = «Τώρα παίζω με το σκυλάκι μας»).

6.1.4. Ανάπτυξη της προσωπικότητας

Με τον όρο προσωπικότητα εννοούμε ένα ευρύ σύνολο ατομικών χαρακτηριστικών που σχετίζονται με τον τρόπο με τον οποίο κάθε άνθρωπος συστηματικά αλληλεπιδρά με τους άλλους και τον κόσμο γύρω του. Το να είναι κανείς κοινωνικός ή απόμακρος, περίεργος ή όχι, ασφαλής ή ανασφαλής, ανεξάρτητος ή εξαρτημένος, όλα αυτά είναι στοιχεία του όρου «προσωπικότητα». Ειδικότερα για τη βρεφική και προσχολική ηλικία, χρησιμοποιείται συχνότερα ο όρος «**ιδιοσυγκρασία**». Ο όρος αυτός είναι μερικότερος (της προσωπικότητας) και ουσιαστικά αποδίδει το πώς το παιδί αντιδρά σε περιβαλλοντικά ερεθίσματα. Ο συστηματικός αυτός τρόπος αντίδρασης έχει βιολογικές βάσεις και φαίνεται να χαρακτηρίζει το άτομο και σε μεταγενέστερα στάδια της ζωής του.

Από τα πιο γνωστά ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά του παιδιού είναι οι τέσσερις (4) διαστάσεις που περιγράφει το μοντέλο των Buss και Plomin. Αυτά είναι: α) **Δραστήριος** (το αντίθετο: Ληθαργικός), με κύρια χαρακτηριστικά την ενεργητικότητα και τη γρήγορη δράση. β) **Συναισθηματικός** (το αντίθετο: Αδιάφορος), με γνώρισμα την άμεση και έντονη συναισθηματική αντίδραση σε ερεθίσματα. γ) **Κοινωνικός** (το αντίθετο: Απομονωμένος), με κύριο γνώρισμα την προτίμηση του ατόμου να είναι μαζί με άλλους (και όχι μόνο του) και δ) **Παρορμητικός** (το αντίθετο: Διασκεπτικός), με κύριο χαρακτηριστικό την ταχύτητα στην αντίδραση, χωρίς «δεύτερη σκέψη» ή σχεδιασμό.

Από το άλλο μέρος, οι γνωστές θεωρίες των Freud και Erikson προβλέπουν ξεχωριστά στάδια ανάπτυξης της προσωπικότητας κατά τα 2-3 πρώτα χρόνια της ζωής. Έτσι, κατά τη θεωρία του Freud, το παιδί βάζει τα θεμέλια της προσωπικότητάς του με το πέρασμα από τα δύο στάδια, το **στοματικό** και το **πρωκτικό**, όπου η περιοχή της ευχαρίστησης του παιδιού είναι, αντίστοιχα, η περιο-

χή του στόματος και του πρωκτού. Το δεύτερο στάδιο είναι περισσότερο σημαντικό, καθώς συνδέεται με τη διαδικασία ελέγχου των σφιγκτήρων, ώστε το παιδί να μη «λερώνεται πάνω του». Η θεωρία του Erikson προβλέπει, για την ίδια περίοδο, το στάδιο της **βασικής εμπιστοσύνης**, που αποκτιέται όταν ικανοποιούνται οι ανάγκες (βιολογικές-συναισθηματικές) του παιδιού και το στάδιο της **αυτονομίας**, που σημαίνει ότι το παιδί, με τη βάδιση και τον έλεγχο του σώματός του, αποκτά για πρώτη φορά τη δυνατότητα της προσωπικής επιλογής.

Τόσο στη θεωρία του Freud όσο και σε εκείνη του Erikson προβλέπεται ότι ανεπιτυχής λύση της «κρίσης» κάθε σταδίου μπορεί να «καθλώσει» το άτομο σε συγκεκριμένο στάδιο (Freud), οπότε μεταφέρονται αντίστοιχα, αρνητικά, χαρακτηριστικά στη μετέπειτα ζωή. Για παράδειγμα, η καθήλωση στο στοματικό στάδιο έχει συνδεθεί με «στοματικές» συμπεριφορές, όπως κάπνισμα και λήψη φαγητού στην ενήλικη ζωή. Αντίστοιχα, η δυσπιστία (μη απόκτηση βασικής εμπιστοσύνης στο 1^ο έτος) θεωρείται ότι μεταφέρεται/γενικεύεται σε μεταγενέστερες διαπροσωπικές σχέσεις του παιδιού.

6.1.5. Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη

Το βρέφος αρχίζει σχετικά νωρίς να επικοινωνεί με τα πρόσωπα του περιβάλλοντός του. Ήδη από τα τέλη του 2ου μήνα εμφανίζεται το κοινωνικό **χαμόγελο** του βρέφους προς τα οικεία πρόσωπα. Μέχρι το τέλος του 2ου έτους το παιδί αρχίζει να παίρνει υπόψη του στο παιχνίδι την παρουσία άλλου/ων παιδιού/ών, χωρίς, ωστόσο, να εμπλέκεται σε κοινές δραστηριότητες (παράλληλο παιχνίδι).

Κορυφαία κατάκτηση στον τομέα αυτόν αποτελεί η εμφάνιση και ανάπτυξη της **προσκόλλησης**. Με τον όρο αυτόν εννοούμε τον ισχυρό συναισθηματικό δεσμό που αναπτύσσεται μεταξύ του παιδιού και της μητέρας (ή άλλου ενήλικα που φροντίζει του παιδί), μεταξύ 5ου και 8ου μήνα. Η προσκόλληση περιλαμβάνει ένα εύρος συμπεριφορών, όπως χαμόγελο, βλεμματική επαφή, σωματική επαφή, «γάντζωμα» ή/και κλάμα, μορφές συμπεριφοράς δηλαδή που επιτρέπουν στο παιδί (ή τον ενήλικα) να πετύχει και να διατηρήσει εγγύτητα προς το πρόσωπο με το οποίο έχει την προσκόλληση. Εμφανή σημεία προσκόλλησης δείχνει το βρέφος όταν α) χαίρεται να είναι κοντά σε κάποιο πρόσωπο, αναστατώνεται από την απουσία του και δείχνει τη χαρά του όταν εκείνο επανεμφανίζεται, και β) φοβάται και διαμαρτύρεται με την παρουσία ξένων προσώπων στο περιβάλλον του.

Η προσκόλληση είναι στην αρχή μονο-προσωπική και αργότερα (2^ο έτος) γίνεται πολυ-προσωπική (περιλαμβάνει αδέρφια, παππούδες, νηπιαγωγούς κ.τ.ό.). Ως προς το είδος, την ποιότητά της, η προσκόλληση διακρίνεται, σύμφωνα με την έρευνα της M. Ainsworth, σε ασφαλή και σε ανασφαλή. **Ασφαλής** λέγεται η προσκόλληση όταν το βρέφος επιδιώκει να είναι κοντά στη μητέρα

του, διαμαρτύρεται όταν εκείνη εξαφανίζεται από το οπτικό του πεδίο και ικανοποιείται και χαμογελάει (χαμογελάει, πηγαίνει κοντά της) όταν εκείνη επανεμφανίζεται. Αντίθετα, το παιδί με **ανασφαλή** προσκόλληση δεν ικανοποιείται με την επανεμφάνιση της μητέρας και, είτε δείχνει απόμακρο (τύπος αποφυγής) είτε άλλοτε αρνείται την επαφή και άλλοτε την επιδιώκει με έντονο τρόπο (τύπος αντίστασης/αμφιβολίας).

Η σημασία των πρώτων εμπειριών. Ο ρόλος που παίζει το περιβάλλον (κυρίως η οικογένεια) και η σημασία των πρώτων εμπειριών στη μετέπειτα ζωή έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολλών μελετών, σε μια προσπάθεια να απαντηθεί το ερώτημα «είναι η βρεφική ηλικία μία **κρίσιμη περίοδος**;»

Οι περισσότερες σχετικές ενδείξεις συγκλίνουν στο ότι, για την βιοσωματική ανάπτυξη και την ανάπτυξη των βασικών γνωστικών λειτουργιών, ο ρόλος του περιβάλλοντος είναι μάλλον περιορισμένος σε σύγκριση με άλλες περιόδους. Αν αποκλείσει κανείς ακραία αρνητικές περιπτώσεις, φαίνεται πως το βρέφος θα αναπτυχθεί φυσιολογικά στους τομείς αυτούς. Αυτό δεν ισχύει τόσο στις περιπτώσεις του **πρώωρου** και του **δύσκολου** βρέφους, για τα οποία το περιβάλλον θα πρέπει να παράσχει περισσότερη φροντίδα και να δημιουργήσει ειδικές συνθήκες για το παιδί.

Αντίθετα, η συναισθηματική και η ψυχοκοινωνική ανάπτυξη, κυρίως η προσκόλληση, φαίνεται πως επηρεάζονται περισσότερο από τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος. Παιδιά των οποίων οι μητέρες δεν έχουν ένα σταθερό πρόγραμμα στη φροντίδα τους ή παιδιά με περιορισμένες διαπροσωπικές τους σχέσεις είναι πιθανό να αναπτύξουν ανασφαλή προσκόλληση, με αρνητικές συνέπειες στις μεταγενέστερες διαπροσωπικές σχέσεις. Η ύπαρξη ενός περιβάλλοντος πλούσιου σε ψυχοπνευματικά ερεθίσματα είναι σταθερά χρήσιμη για τη νοητική ανάπτυξη του βρέφους. Ακόμη σημαντικότερη, όμως, είναι η ποιότητα των σχέσεων του παιδιού με τους γονείς του, οι οποίοι θα πρέπει να ικανοποιούν τις συναισθηματικές του ανάγκες, να το αποδέχονται και να το φροντίζουν. Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια της αμερικανίδας ερευνήτριας Helen Bee, «για το βρέφος, η αγάπη (των γονέων του) είναι σημαντικότερη από τα παιχνίδια» (που το παιδί έχει στη διάθεσή του).

6.2. Νηπιακή/Προσχολική ηλικία (3-6 έτη)

Οι αλλαγές στη συμπεριφορά του παιδιού και οι κατακτήσεις του στη διάρκεια αυτής της αναπτυξιακής περιόδου είναι ίσως ακόμη πιο σημαντικές: Το παιδί κινείται άνετα στο χώρο του, σκέπτεται «πρωτόγονα» μεν αλλά λογικά, αποκτά φίλους, ρυθμίζει και ελέγχει καλύτερα το συναίσθημά του, επικοινωνεί γλωσσικά με το περιβάλλον του και, στο τέλος της περιόδου αυτής, έχει όλα τα χαρακτηριστικά που θα του επιτρέψουν να ξεκινήσει το σχολείο.

6.2.1. Βιοσωματική ανάπτυξη

Το παιδί των 3-6 ετών διακρίνεται για την άνεση με την οποία πλέον κινείται στο χώρο και για την ποικιλία αυτών των κινήσεων. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στο παιχνίδι του και του προσδίδει μια αίσθηση σιγουριάς και θετικής αυτο-εικόνας. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι στην πρώιμη αυτή ηλικία αρχίζει να σχηματίζεται και να εγκαθιδρύεται ο **σωματότυπος** του παιδιού. Με άλλα λόγια, ένα νήπιο με συμμετρικές διαστάσεις ή ένα παχουλό νήπιο είναι αρκετά πιθανό να έχει παρόμοια εμφάνιση και στην ενήλικη ζωή. Χρειάζεται, λοιπόν, ιδιαίτερη προσοχή στην παροχή και λήψη τροφής από το νήπιο, το οποίο μπορεί να οδηγηθεί σε **παχυσαρκία**, από την επίμονη και υπερβολική φροντίδα των γονέων.

6.2.2. Γνωστική ανάπτυξη

Είναι ο τομέας με τις εντυπωσιακότερες αλλαγές. Θα έλεγε κανείς ότι το νήπιο αρχίζει, όσον αφορά τον τομέα των γνωστικών λειτουργιών, να μοιάζει με τον ενήλικα. Είναι αλήθεια ότι η νόησή του υστερεί, κυρίως, ποιοτικά, εκείνης του ενήλικου ατόμου: Το νήπιο α) χρησιμοποιεί **προ-έννοιες**, δηλαδή ατελείς έννοιες, με τις οποίες αντιπροσωπεύει εσωτερικά πρόσωπα, πράγματα και καταστάσεις. β) **Κατηγοριοποιεί** αντικείμενα, κυρίως με βάση τα λειτουργικά (και όχι εννοιολογικά τους) χαρακτηριστικά και γ) προβαίνει σε συλλογισμούς με τη διαδικασία του **αναλογικού συλλογισμού**, μεταβαίνοντας νοητικά από το μερικό στο μερικό, συχνά με αυθαίρετες προεκτάσεις της σκέψης του. Για παράδειγμα, με βάση την παρατήρηση ότι «ο μπαμπάς φοράει αδιάβροχο», βγάζει το συμπέρασμα ότι «βρέχει» (πράγμα που μπορεί να συμβαίνει, αλλά όχι απαραίτητα). Παρόλη, όμως, αυτήν την υστέρηση της σκέψης του, το νήπιο εμπλέκεται για πρώτη φορά σε βασικά λογικές διαδικασίες: Βάζει τον κόσμο του σε μια τάξη με βάση τις προ-έννοιες και την κατηγοριοποίηση και προβαίνει σε λογικές, τουλάχιστον κατ' αρχήν, δηλώσεις με βάση τον αναλογικό (μεταγωγικό) συλλογισμό. Μάλιστα, προς το τέλος της περιόδου αυτής (5ο-6ο έτος) κατορθώνει να αντιληφθεί ότι ένα αντικείμενο εξακολουθεί να είναι το ίδιο παρά τις τυχόν εξωτερικές του μεταβολές. Είναι το φαινόμενο της **γνωστικής διατήρησης**, κατά το οποίο, π.χ. το νερό σε ένα ποτήρι εξακολουθεί να είναι το ίδιο (ως προς την ποσότητα) αν μεταφερθεί σε άλλο ποτήρι διαφορετικού σχήματος.

6.2.3. Γλωσσική ανάπτυξη

Ο λόγος του νηπίου, σε σύγκριση με αυτόν του βρέφους, μεταβάλλεται τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά-λειτουργικά. Μετά το 2ο έτος, το παιδί αυξάνει

ταχύτητα το λεξιλόγιό του, χρησιμοποιεί όλο και μεγαλύτερες προτάσεις, κατανοεί (σε μια πρωταρχική μορφή) τους γραμματικούς κανόνες, αν και δεν αποφεύγει την υπεργενίκευσή τους (π.χ. τα στρώματα ~ το στρώματο) και γενικώς ο λόγος του προσεγγίζει αυτόν του ενηλίκου. Ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του λόγου του νηπίου αφορά στη λειτουργία του. Ο λόγος του είναι **εγωκεντρικός**: Το νήπιο, όταν συνομιλεί με κάποιον, δεν φαίνεται να παίρνει υπόψη του την ύπαρξη ακροατή. Δείχνει να θεωρεί ότι ο ακροατής μπορεί να δει ή να γνωρίζει τα πράγματα που εκείνο βλέπει ή γνωρίζει. Έτσι, ο λόγος του παιδιού 3-4 ετών εξυπηρετεί περισσότερο τις ανάγκες του ίδιου του παιδιού παρά τη λειτουργία της επικοινωνίας μεταξύ δύο προσώπων. Η «αδυναμία» αυτή ξεπερνιέται βαθμιαία από το 4ο έτος και μετά.

Μια περίπτωση γλωσσικής ανάπτυξης που αξίζει την προσοχή μας είναι το **δίγλωσσο** παιδί. Με όλο και μεγαλύτερη συχνότητα, όλο και περισσότερα παιδιά μεγαλώνουν σε περιβάλλον όπου ομιλούνται (από τους γονείς) δύο διαφορετικές γλώσσες (συνήθως η μία είναι η επικρατούσα στο κοινωνικό περιβάλλον της οικογένειας).

Το ερώτημα που πολλοί γονείς θέτουν είναι διπλό: Μπορεί ή/και πρέπει να «διδάσκειται» στο παιδί η δεύτερη γλώσσα και, αν ναι, από ποια ηλικία μπορεί να γίνει αυτό. Το θέμα απασχόλησε την Εξελικτική Ψυχολογία και την Εκπαίδευση σχετικά ενωρίς, αλλά οι πρώτες απαντήσεις ήταν περισσότερο αποθαρρυντικές ή/και αρνητικές. Ο βασικός λόγος είχε αφετηρία λιγότερο την εμπειρική έρευνα και περισσότερο σποραδικές παρατηρήσεις και προκαταλήψεις κοινωνικού περιεχομένου. Σήμερα γνωρίζουμε από τη σύγχρονη έρευνα ότι το θέμα της διγλωσσίας πρέπει να αντιμετωπίζεται θετικά. Το παιδί, από την αρχή ακόμη της ζωής του, μπορεί να αρχίσει να μαθαίνει μια δεύτερη γλώσσα. Αυτό μπορεί να γίνεται είτε **συγχρόνως** -ταυτόχρονη εκμάθηση δύο γλωσσών- είτε **διαδοχικά** -**διαδοχική** εκμάθηση της δεύτερης γλώσσας μετά την πρώτη- (μέχρι τα 3 έτη η πρώτη και αμέσως μετά η δεύτερη). Ο μόνος περιορισμός, όταν το παιδί μαθαίνει τις δύο γλώσσες συγχρόνως, είναι ότι θα πρέπει η μία γλώσσα να διαχωρίζεται από την άλλη (π.χ. ο ένας από τους γονείς απευθύνεται στη μία γλώσσα συστηματικά και ο άλλος στην άλλη).

Όποιος και αν είναι ο τρόπος εκμάθησης των δύο γλωσσών, τα αποτελέσματα της διγλωσσίας στη νοητική ανάπτυξη του παιδιού είναι θετικά: Παιδιά που έχουν μάθει και μια δεύτερη γλώσσα υπερέχουν, σε σύγκριση με μονόγλωσσους συνομηλικούς τους, στην αναλυτική σκέψη, στην κατασκευή και χρήση εννοιών και στην γνωστική ευελιξία. Η πιθανότερη ερμηνεία για τα αποτελέσματα αυτά είναι ότι τα δίγλωσσο παιδί μαθαίνει να μην εξαρτά την έννοια ενός πράγματος από τη λέξη με την οποία αυτή η έννοια αποδίδεται. Για παράδειγμα, το δίγλωσσο παιδί κατανοεί από πολύ νωρίς ότι το ίδιο ζώο (π.χ. το σκυλί) μπορεί να ονομάζεται με δύο όρους (σκυλί ή dog, αν μαθαίνει Αγγλικά, κ.ο.κ.). Ένα τέτοιο επίτευγμα, και μάλιστα, νωρίς στη ζωή του παιδιού, φαίνε-

ται πως κινητοποιεί τις γνωστικές του δυνατότητες και επιταχύνει το ρυθμό της νοητικής του ανάπτυξης.

6.2.4. Ανάπτυξη της προσωπικότητας

Όπως ήδη σημειώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο για τα χαρακτηριστικά της βρεφικής ηλικίας, ο όρος «ιδιοσυγκρασία», αντί «προσωπικότητα», ισχύει και για τη νηπιακή/προσχολική ηλικία. Στην ηλικία αυτή, επίσης ανευρίσκονται γνωρίσματα, όπως «δραστήριο παιδί», «κοινωνικό», «συναισθηματικό» ή «παρορμητικό». Εννοείται ότι υπάρχουν πάρα πολλές ατομικές διαφορές (μεταξύ των νηπίων) στα γνωρίσματα αυτά και το εύρος τού τι θα ήταν φυσιολογική συμπεριφορά είναι αρκετά μεγάλο, κάτι που πρέπει να γνωρίζουν και να αποδέχονται οι γονείς.

Η ανάπτυξη της προσωπικότητας στην προσχολική περίοδο περιγράφεται, επίσης, και από τις δύο ψυχοδυναμικές θεωρίες, στις οποίες αναφερθήκαμε προηγουμένως. Ο Freud περιγράφει για την ηλικία αυτή το **φαλλικό στάδιο**, κατά τη διάρκεια του οποίου η περιοχή των γεννητικών οργάνων γίνεται η ερωτογενής ζώνη, καθώς το νήπιο «ανακαλύπτει» το σώμα του. Το σημαντικότερο φαινόμενο αυτής της περιόδου, κατά τη θεωρία του Freud, είναι το **Οιδιπόδειο σύμπλεγμα**, που αναφέρεται περισσότερο στα αγόρια. Το αγόρι, γύρω στα 4 έτη, αρχίζει να αποκτά ένα είδος σεξουαλικής προσκόλλησης με τη μητέρα του και να βλέπει τον πατέρα του σαν αντίζηλο. Συγχρόνως, συνειδητοποιεί ότι ο πατέρας είναι δυνατός και απειλητικός (τόσο, ώστε να ευνοχίσει το αγόρι, το οποίο, κατ' αυτόν τον τρόπο, βιώνει μια σύγκρουση ανάμεσα στην επιθυμία του να έχει τη μητέρα και το φόβο για τον δυνατό πατέρα). Τελικά, το δημιουργούμενο άγχος μειώνεται με τη διαδικασία της **ταύτισης**, σύμφωνα με την οποία το αγόρι ενσωματώνει την εικόνα του πατέρα και προσπαθεί να ταυριάξει τη δική του συμπεριφορά με την πατρική εικόνα. Μια παράλληλη διαδικασία ακολουθείται και από το κορίτσι (παρόλο που δεν υπάρχει το άγχος του ευνοχισμού), το οποίο τελικά ταυτίζεται με τη μητέρα.

Στη θεωρία του Erikson η ηλικία 4-6 εκπροσωπείται από το στάδιο της **πρωτοβουλίας** (σε αντιδιαστολή με την ενοχή). Όπως το δηλώνει ο όρος, το νήπιο, αφού περάσει επιτυχώς από το στάδιο της βασικής εμπιστοσύνης (1ο έτος) και της αυτονομίας (2ο-3ο έτος), αρχίζει να αναλαμβάνει πλέον πρωτοβουλίες για κατάστροψη σχεδίων και επίτευξη σκοπών. Με εφόδιο τις νέες γνωστικές του ικανότητες, το παιδί επιχειρεί καινούργια πράγματα, σε μια περαιτέρω προσπάθεια να ανακαλύψει τον κόσμο γύρω του. Ο κίνδυνος εδώ είναι ότι είτε το παιδί μπορεί να «το παρατραβήξει», είτε οι γονείς να θέσουν υπερβολικούς περιορισμούς στις δραστηριότητες του παιδιού. Σε μια τέτοια περίπτωση είναι πιθανό ότι το παιδί θα μεταφέρει την αρνητική εμπειρία σε μεταγενέστερες φάσεις, δηλαδή θα απέχει από σχεδιασμούς και πρωτοβουλίες, κάτω από το

βάρος αισθημάτων **ενοχής**.

Μία ακόμη σημαντική κατάκτηση του νηπίου είναι η κατανόηση του **φύλου** στο οποίο ανήκει. Η διαδικασία αυτή περιγράφεται από θεωρίες, όπως η θεωρία της **κοινωνικής μάθησης** (το παιδί μιμείται τη συμπεριφορά του γονέα του ίδιου φύλου και ενισχύεται για αυτή τη συμπεριφορά) και η **ψυχαναλυτική θεωρία** (το παιδί ταυτίζεται με το γονέα του ίδιου φύλου, ξεπερνώντας το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα). Περισσότερο επαρκής φαίνεται να είναι η **γνωστική-εξελικτική θεωρία** του L. Kohlberg, σύμφωνα με την οποία το παιδί πρώτα κατανοεί ότι το φύλο είναι **σταθερό** χαρακτηριστικό (που δεν μεταβάλλεται) και μετά αρχίζει να υιοθετεί συμπεριφορές που ταιριάζουν με αυτή του την αντίληψη.

6.2.5. Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη

Η πλευρά των διαπροσωπικών σχέσεων του νηπίου εμφανίζει, επίσης, αξιοσημείωτες αλλαγές, ποσοτικές και ποιοτικές.

Η προσκόλληση της βρεφικής ηλικίας έχει γίνει ήδη (μετά το 2^ο έτος) πολυπροσωπική, πράγμα που σημαίνει ότι επεκτείνεται σε πρόσωπα πέραν του οικογενειακού κύκλου. Έτσι, το νήπιο προσκολλάται τόσο σε άλλους ενήλικες (δάσκαλος/α) όσο και σε συνομηλίκους του, κάτι που σηματοδοτεί τις πρώτες **φιλίες**. Πρέπει, πάντως, να τονιστεί ότι οι φιλίες του παιδιού στην προσχολική ηλικία είναι πολλές στον αριθμό αλλά αρκετά εύθραυστες και ασταθείς (τα νήπια αλλάζουν πολύ εύκολα φίλους).

Το **παιχνίδι**, το οποίο είναι η κύρια δραστηριότητα του νηπίου, παίρνει τώρα περισσότερο σύνθετη μορφή. Το παράλληλο παιχνίδι των 2-3 ετών γίνεται στα 4 έτη πραγματικά μια διαπροσωπική δραστηριότητα με συγκεκριμένους ρόλους και σκοπούς, αποκτά δηλαδή χαρακτηριστικά **συνεργατικού παιχνιδιού**. Μάλιστα, τα νήπια συχνά αναλαμβάνουν να παίζουν ρόλους ενηλίκων (προσποιούνται π.χ. τους γονείς), οπότε το παιχνίδι γίνεται **κοινωνικό-δραματικό**.

Η σημασία του περιβάλλοντος. Αν επαναλάβουμε το ερώτημα που υποβάλαμε στο κεφάλαιο για τη βρεφική ηλικία, κατά πόσον δηλαδή η νηπιακή ηλικία είναι μια **κρίσιμη περίοδος** για την ανάπτυξη του παιδιού, η απάντηση εδώ θα είναι θετική τόσο για τη γνωστική/νοητική/γλωσσική όσο και για την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Η δημιουργία (από τους γονείς) ενός περιβάλλοντος όχι μόνον συναισθηματικά θερμού αλλά, πλέον, πλούσιου σε ερεθίσματα βελτιώνει αισθητά τις προοπτικές του παιδιού για ανάπτυξη των νοητικών ικανοτήτων. Η άμεση ανταπόκριση στις ερωτήσεις του παιδιού, η συχνή συνομιλία μαζί του, το διάβασμα ιστοριών και η παροχή παιχνιδιών είναι μερικά από τα πράγματα που οι γονείς μπορούν να κάνουν σε σχέση με τα παιδιά τους. Τέτοιες συμπεριφορές συμβάλλουν, όπως δείχνει η σχετική έρευνα, ιδιαίτερα στη γλωσσική ανάπτυξη του νηπίου.

Όσον αφορά στον ψυχοκοινωνικό τομέα, το θέμα που τίθεται, για πρώτη φορά, στις μεταξύ γονέων και παιδιών σχέσεις είναι το είδος και η συχνότητα των **περιορισμών** ή των **τιμωριών** που χρησιμοποιούν οι γονείς. Είναι ένα θέμα αρκετά δύσκολο, καθώς σχεδόν κάθε νήπιο μπορεί να βάλει σε δοκιμασία κάθε γονιό σε ποικίλες περιστάσεις (αντιδραστικότητα, υπερβολική ζηρηρότητα, άρνηση για συμμόρφωση κ.τ.ό.). Παρόλο που υπάρχουν μεγάλες ατομικές διαφορές μεταξύ των νηπίων στα χαρακτηριστικά αυτά, μπορεί κανείς να θέσει δύο αρχές: Πρώτον, η «τιμωρία» δεν πρέπει να είναι δυσανάλογη με την «παράβαση» του παιδιού και δεύτερον, οι κανόνες/περιορισμοί δεν μπορούν να είναι υπερβολικοί, έτσι ώστε η τήρησή τους να είναι σχετικά εύκολη (και οι γονείς να μπορούν να επιμείνουν στην τήρησή τους). Εξάλλου, οι γονείς δεν χρειάζεται να περιμένουν την εφηβεία των παιδιών τους για να γίνουν δημοκρατικοί-διαλεκτικοί: Μπορούν να εξηγήσουν και στο νήπιο -με απλό τρόπο- γιατί ζητούν κάτι και γιατί κάτι πρέπει να γίνει με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Μια συναφής γονεϊκή τακτική είναι να επισημαίνουν στο παιδί τις **συνέπειες** των πράξεών του στους άλλους. Διαλεκτικότητα στη γονεϊκή συμπεριφορά και επισήμανση των συνεπειών (που έχουν οι πράξεις μας) είναι δύο στοιχεία που η έρευνα τα συνδέει με την ενίσχυση του **αλτρουισμού** στο παιδί.

6.3. Σχολική ηλικία (6-12 έτη)

Το χρονικό διάστημα των περίπου έξι (6) ετών από την προσχολική στην εφηβική ηλικία καταλαμβάνει μία αναπτυξιακή φάση κατά την οποία δεν συμβαίνουν ραγδαίες αλλαγές σχεδόν σε καμία πλευρά της ανάπτυξης του παιδιού. Θα έλεγε κανείς ότι περισσότερο **συμπληρώνονται** και **σταθεροποιούνται** οι κατακτήσεις της προηγούμενης φάσης παρά ότι λαμβάνουν χώρα «συνταρακτικά» γεγονότα. Ωστόσο, η ηλικία αυτή είναι καθοριστική για τη μετέπειτα πορεία του παιδιού για έναν, αλλά σημαντικό, λόγο: Στα 6 αυτά χρόνια το παιδί θα πάει στο **σχολείο**, όπου οι συνθήκες και οι απαιτήσεις είναι περισσότερες και διαφορετικές από εκείνες του οικογενειακού περιβάλλοντος. Το παιδί θα πρέπει να περάσει ένα μεγάλο μέρος της ημέρας σε ένα περιβάλλον που απαιτεί οργάνωση, σταθερότητα, συνέπεια και, για πρώτη φορά, απαιτεί **εργασία**. Από την ανταπόκριση του παιδιού-μαθητή στις απαιτήσεις αυτές θα εξαρτηθεί η περαιτέρω πρόοδος και η μαθησιακή του πορεία. Πρέπει, πάντως, να υπομνησθεί ότι η συντριπτική πλειοψηφία των παιδιών γύρω στα 6 έτη έχουν κατακτήσει τις απαραίτητες δεξιότητες και χαρακτηριστικά, που θα τους επιτρέψουν να ενταχθούν απρόσκοπτα στη σχολική ζωή.

6.3.1. Βιοσωματική ανάπτυξη

Είναι η πλευρά της ανάπτυξης με τις λιγότερες ποσοτικές αλλά με πολλές

ποιοτικές αλλαγές: Το παιδί σχολικής ηλικίας μπορεί να εμπλακεί σε περίπου κάθε είδους κίνηση, πράγμα που είναι εμφανές στα παιχνίδια του. Η ποικίλη κινητικότητα και η δυνατότητα για έλεγχο του σώματος τού επιτρέπουν να μάθει δεξιότητες που έχει και ο ενήλικος (π.χ. οδηγεί ποδήλατο). Και εδώ, ωστόσο, υπάρχουν μεγάλες ατομικές διαφορές, οι οποίες μάλιστα συνδέονται με χαρακτηριστικά προσωπικότητας. Για παράδειγμα, ενώ όλα τα παιδιά έχουν τη σωματική ωριμότητα να τρέξουν, να παίξουν, να κινούνται στο χώρο, ορισμένα παιδιά είναι περισσότερο δραστήρια και κινητικά από άλλα. Τα **επίπεδο δραστηριότητας** (activity level), ως σημειωθεί, είναι μία σημαντική πλευρά της εξωστρέφειας, δηλαδή ενός από τους πέντε (5) μεγάλους παράγοντες της ομνυμης θεωρίας της προσωπικότητας (οι άλλοι είναι η προσήνεια, η συναισθηματική σταθερότητα, η ευσυνειδησία και η δεκτικότητα σε εμπειρίες). Επιπλέον, υπάρχει εδώ και μία σαφής διομαδική διαφορά: Τα αγόρια είναι περισσότερο κινητικά, κατά μέσο όρο, από τα κορίτσια.

Προς το τέλος της σχολικής ηλικίας (γύρω στο 10^ο-11^ο έτος), εμφανίζονται σε μερικά κορίτσια τα πρώτα σημάδια της επερχόμενης ήβης (βλ. κεφ.6.4). Οι αλλαγές αυτές περιλαμβάνουν συνήθως ανάπτυξη του στήθους και, μερικές φορές, **πρώιμη έμμηνη ρύση**. Λίγο αργότερα, στο 12^ο έτος, μεγάλο ποσοστό κοριτσιών έχει ήδη μπει στην εφηβεία, όπως φαίνεται και από την εντυπωσιακή αύξηση του ύψους.

6.3.2. Γνωστική ανάπτυξη

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο (για την προσχολική ηλικία) το παιδί, πριν ακόμη τα 6 έτη, έχει αρχίσει να κατανοεί ότι ένα αντικείμενο παραμένει το ίδιο παρά τις τυχόν εξωτερικές του μεταβολές. Η ικανότητα αυτή κατατάσσεται πλήρως κατά τη σχολική ηλικία και αναφέρεται σε ιδιότητες, όπως η **ποσότητα**, ο **αριθμός** (μέχρι τα 6), το **βάρος** (γύρω στα 8) και τέλος ο **όγκος** (ο χώρος που καταλαμβάνει ένα αντικείμενο δεν αλλάζει αν αλλάξει το σχήμα του).

Αυτό που χαρακτηρίζει τη νοητική ανάπτυξη του παιδιού σχολικής ηλικίας μπορεί να αποδοθεί με τον όρο **συγκεκριμένη λογική σκέψη**. Η νέα αυτή κατάκτηση είναι εμφανής στις νοητικές πράξεις της πρόσθεσης (και αφαίρεσης), του πολλαπλασιασμού (και της διαίρεσης), της ταξινόμησης και της σειροθέτησης (τοποθέτησης σε σειρά π.χ. μεγέθους πολλών αντικειμένων). Όσον αφορά στο είδος του συλλογισμού, μετά τον μεταγωγικό-αναλογικό της προηγούμενης ηλικίας, το παιδί αρχίζει να χρησιμοποιεί τον **επαγωγικό συλλογισμό** (είναι ο συλλογισμός που έχει ως αποτέλεσμα τη διατύπωση κανόνων, π.χ. «όλα τα μέταλλα θερμαινόμενα διαστέλλονται» ή «τα ρήματα σε -ίζω γράφονται με γιώτα»). Ο επαγωγικός συλλογισμός έχει περισσότερη λογική αρτιότητα από τον μεταγωγικό-αναλογικό συλλογισμό, αλλά λιγότερη σε σύγκριση με

τον παραγωγικό συλλογισμό της επόμενης περιόδου (βλ. εφηβική ηλικία).

Το βασικότερο έλλειμμα της σκέψης του παιδιού σχολικής ηλικίας είναι ότι οι νοητικές του πράξεις (π.χ. ταξινόμηση) γίνονται μόνο με βάση συγκεκριμένα πράγματα (και όχι αφηρημένες έννοιες ή σύμβολα). Το παιδί, μέχρι τα 11-12 έτη, δεν είναι σε θέση ακόμη να συμπεράνει ότι, π.χ. αν το Α είναι ίσο με το Β και το Γ είναι μεγαλύτερο από το Β, τότε το Α είναι μικρότερο του Γ (ή το Γ είναι μεγαλύτερο όλων). Μπορεί, όμως, να καταλήξει σε αντίστοιχο συμπέρασμα, όταν τα στοιχεία του συλλογισμού είναι συγκεκριμένα αντικείμενα ή πρόσωπα.

Παράλληλα με τη γνωστική ανάπτυξη είναι η ανάπτυξη της ηθικότητας κατά τη σχολική ηλικία. Κατά τον L. Kohlberg, το παιδί στην περίοδο αυτή κρίνει τι είναι καλό ή κακό με βάση τα κριτήρια των άλλων (μελών της οικογένειας ή του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου) και με το τι αναμένεται από το ίδιο. Είναι ένα είδος ηθικής του «καλού παιδιού», που θεωρεί σημαντικές αξίες την εμπιστοσύνη, το σεβασμό, την ευγνωμοσύνη, τις καλές διαπροσωπικές σχέσεις και πιστεύει πως οι «νόμοι» πρέπει να τηρούνται απαρέγκλιτα. Είναι το στάδιο της **συμβατικής ηθικής**.

6.3.3. Ανάπτυξη της προσωπικότητας

Σχετικά με τη διάκριση μεταξύ ιδιοσυγκρασίας και προσωπικότητας (στην οποία αναφερθήκαμε σε προηγούμενα κεφάλαια), στην ηλικία αυτή μπορούμε να πούμε ότι το παιδί εμφανίζει όλα τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας που ανευρίσκει κανείς στον ενήλικο. Σε έρευνα του Τομέα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών¹, στην οποία ζητήθηκε από γονείς να περιγράψουν την προσωπικότητα/συμπεριφορά των παιδιών τους, βρέθηκαν και οι πέντε διαστάσεις προσωπικότητας του θεωρητικού μοντέλου των Πέντε Παραγόντων. Από την ηλικία των 6 περίπου ετών, αναδύονται εμφανώς και διαστάσεις, όπως η **ευσυνειδησία** και η **δεκτικότητα σε εμπειρίες**, τις οποίες ανευρίσκει η έρευνα στη σύνθεση της ενήλικης προσωπικότητας. Είναι ευνόητο ότι τέτοια χαρακτηριστικά προσωπικότητας συνδέονται με τη νέα ιδιότητα του παιδιού ως **μαθητή** και είναι καθοριστικά για την ανάληψη και περαίωση σχολικού έργου και την ανακάλυψη νέων γνώσεων.

Η εικόνα του ευσυνειδήτου παιδιού-μαθητή που ανακαλύπτει τη γνώση και αναλαμβάνει εργασίες στο σχολείο, συμπληρώνεται με τα χαρακτηριστικά που του αποδίδει η θεωρία του Erikson. Κατά τη θεωρία αυτή, χαρακτηριστικό της αναπτυσσόμενης προσωπικότητας στη σχολική ηλικία είναι η **φιλοπονία**. Το

¹ Μπεξεβέγκης, Η., Παυλόπουλος, Β., & Μουρουσάκη, Σ. (1996). Χαρακτηριστικά της παιδικής προσωπικότητας, όπως παρουσιάζονται στη φυσική γλώσσα των γονέων. *Ψυχολογία (ειδικό τεύχος)*, 3 (2)

παιδί κερδίζει την επιδοκμασία των άλλων με την «παραγωγικότητά» του: Μαθαίνει να διαβάζει, να χειρίζεται αντικείμενα και γενικώς αποκτά τις δεξιότητες που αναμένει από αυτό το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζει. Σε αντίθετη περίπτωση, είναι πιθανή η εμφάνιση της αίσθησης **κατωτερότητας** (όταν το παιδί δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις προσδοκίες των άλλων). Από το άλλο μέρος, η φροϋδική θεωρία επιφυλάσσει έναν ουδέτερο χαρακτηρισμό για τη σχολική ηλικία, αυτόν της **λανθάνουσας σεξουαλικότητας**.

Τέλος, το παιδί στην ηλικία των 6-12 ετών σταθεροποιεί την αντίληψή του για το **ρόλο του φύλου** (αφού έχει προηγουμένως κατανοήσει ότι το φύλο είναι μία σταθερή ιδιότητα) και υιοθετεί με συνέπεια μορφές συμπεριφοράς που αναμένονται από αυτό ως αγόρι ή κορίτσι. Μάλιστα, στην περίοδο αυτή εμφανίζονται οι ισχυρότερες **στερεοτυπικές** αντιλήψεις για τον **κοινωνικό ρόλο του φύλου**. Το παιδί, όχι μόνον εμφανίζει (και μάλιστα με προσήλωση) χαρακτηριστικά συμπεριφοράς που αναμένονται από αυτό ως αγόρι ή κορίτσι, αλλά, όπως δείχνουν σχετικές έρευνες, αποδίδει στους ενήλικες γνώρισμα που πιστεύει ότι «ανήκουν» στο καθένα από τα δύο φύλα: Για παράδειγμα, για τους άνδρες πιστεύει ότι είναι δυνατοί, ανθεκτικοί, επιθετικοί, σκληροί, φιλόδοξοι και κυριαρχικοί/κτητικοί. Για τις γυναίκες, από το άλλο μέρος, πιστεύει ότι είναι αδύναμες, συναισθηματικές, στοργικές, ήσυχες και ευγενικές.

6.3.4. Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη

Εκτός από την επέκταση της προσκόλλησης σε δασκάλους και συμμαθητές, δύο είναι τα αξιοσημείωτα γεγονότα που αφορούν τις διαπροσωπικές σχέσεις στη σχολική ηλικία: Πρώτον, το **παιχνίδι** γίνεται περισσότερο οργανωμένο-**παιχνίδι με κανόνες**, στο οποίο κάθε παιδί έχει ρόλο και συμμορφώνεται σε κανόνες που έχουν συμφωνηθεί από όλους. Ας σημειωθεί εδώ ότι το παιχνίδι και η παρέα περιλαμβάνουν σχεδόν αποκλειστικά παιδιά του **ίδιου φύλου** (τουλάχιστον μέχρι περίπου το 11^ο έτος), κάτι που συμφωνεί με τις στερεοτυπικές περί φύλου αντιλήψεις του παιδιού (που σημειώσαμε προηγουμένως). Δεύτερον, οι διαπροσωπικές σχέσεις μεταβάλλονται ποσοτικά και -κυρίως- ποιοτικά. Ο αριθμός των παιδιών στην παρέα μειώνεται σταδιακά μέχρι το τέλος της περιόδου και οι σχέσεις γίνονται περισσότερο στενές και σταθερές: Είναι η εποχή που αρχίζουν για το παιδί οι πρώτες **μόνιμες φίλιες**.

Τα παιδιά της σχολικής ηλικίας δεν έχουν όλα τις ίδιες δεξιότητες στις διαπροσωπικές σχέσεις. Για παράδειγμα, υπάρχουν παιδιά που απλώς συμμετέχουν στην ομάδα και, κατά κανόνα, ακολουθούν τους άλλους και παιδιά που αναλαμβάνουν συγκεκριμένο ρόλο, **ηγετικό**, στην ομάδα των συνομηλίκων. Τα δεύτερα είναι τα **δημοφιλή παιδιά**. Η **δημοτικότητα** δεν είναι ένα μεμονωμένο χαρακτηριστικό, αλλά περισσότερο ένα σύνολο γνωρισμάτων που σχετίζονται με αυτή και πιθανότατα συμβάλλουν στην ανάδειξη ενός παιδιού στην ηγεσία

μιας ομάδας. Έτσι, τα δημοφιλή παιδιά περιγράφονται ως φιλικά, συνεργάσιμα, εξωστρεφή, με καλή σχολική επίδοση, εξωτερικά εμφανίσιμα (υψηλά και ώριμα για την ηλικία τους), με καλές επιδόσεις σε αθλήματα και γενικώς ως άτομα με καλές κοινωνικές δεξιότητες.

Η σημασία του περιβάλλοντος. Είναι η σχολική ηλικία μία «κρίσιμη περίοδος» για την ανάπτυξη του παιδιού; Με άλλα λόγια, έχει το περιβάλλον καθοριστικό ρόλο στην πορεία του παιδιού προς την ενήλικη ζωή; Η απάντηση είναι ΝΑΙ και ΟΧΙ. Όπως και στη βρεφική ηλικία, για τη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού το περιβάλλον παίζει σημαντικό, αλλά όχι κρίσιμο, ρόλο. Φαίνεται πως, εκτός εξαιρετικών περιπτώσεων, η ωρίμανση του παιδιού και η μέχρι τώρα συσσωρευμένη εμπειρία του είναι επαρκή στοιχεία για μια απρόσκοπτη πορεία.

Από το άλλο μέρος, για την ανάπτυξη της προσωπικότητας και τις διαπροσωπικές σχέσεις του παιδιού το περιβάλλον φαίνεται πως μπορεί να ασκήσει καθοριστική επίδραση. Η οικογένεια, το σχολείο, η ομάδα των συνομηλίκων, όλα συνδέονται στενά με τις προοπτικές του παιδιού για τη μετέπειτα ζωή του. Σημαντικά θέματα που «αποφασίζονται» στο οικογενειακό περιβάλλον είναι η αγωγή του παιδιού, κανόνες πειθαρχίας, τα κίνητρα για επίδοση και επιτυχία, ο αυτο-έλεγχος του παιδιού και η αυτο-εκτίμησή του. Όλα τα παραπάνω συνδέονται με χαρακτηριστικά της οικογένειας, όπως η στοργή για το παιδί, η καλή επικοινωνία των μελών της, η χρήση γονεϊκών προτύπων συμπεριφοράς κ.τ.ό. Αντίθετα, δυσαρμονία στις σχέσεις στην οικογένεια, έλλειψη επικοινωνίας, διαζύγιο κ.τ.ό., συνδέονται με προβλήματα συμπεριφοράς στο παιδί, χαμηλή αυτο-εκτίμηση και κακές διαπροσωπικές σχέσεις. Ακόμη και η ένταξη των παιδιών στην ομάδα των συνομηλίκων και ο ρόλος τους σ' αυτή επηρεάζονται από χαρακτηριστικά της οικογένειας. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η δημοτικότητα του παιδιού, για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω: Η έρευνα δείχνει ότι τα δημοφιλή παιδιά προέρχονται από οικογένειες που ενισχύουν την **αυτο-εκτίμηση** του παιδιού, αποθαρρύνουν την **επιθετικότητα** και **αντικοινωνική συμπεριφορά**, χρησιμοποιούν ελάχιστα την **τιμωρία**, δείχνουν **στοργή** στο παιδί και παρέχουν στο παιδί **ευκαιρίες για παιχνίδι** με άλλα παιδιά.

6.4. Εφηβική ηλικία (12-18 έτη)

Για πολλούς (ειδικούς, γονείς, ερευνητές), η εφηβική ηλικία είναι μια κρίσιμη, ενδιαφέρουσα ή/και δύσκολη αναπτυξιακή περίοδος. Η άποψη αυτή δεν είναι αδικαιολόγητη για δύο λόγους: **Πρώτον**, οι αλλαγές στην εμφάνιση και συμπεριφορά του παιδιού είναι πολλές, ραγδαίες και εντυπωσιακές καθώς το παιδί της σχολικής ηλικίας, μέσα σε διάστημα μερικών μηνών, «μεταμορφώνεται» κυριολεκτικά και αποκτά χαρακτηριστικά που θα του επιτρέψουν αργότερα να ενταχθεί ως ισότιμο μέλος στην κοινωνία. **Δεύτερον**, η ηλικία αυτή είναι η τε-

λευταία αναπτυξιακή περίοδος. Ως τέτοια, αποκτά μια κρίσιμη σημασία για την εξελικτική πορεία του παιδιού, αφού με το τέλος της δεύτερης δεκαετίας θα πρέπει να έχει περατωθεί η κατάκτηση των δεξιοτήτων (βιοσωματικών, νοητικών και ψυχοκοινωνικών) που θα καταστήσουν τον έφηβο έναν ώριμο ενήλικα.

6.4.1. Βιοσωματική ανάπτυξη

Είναι η πλευρά της ανάπτυξης με τις εντυπωσιακότερες, ίσως διότι είναι εμφανέστατη, αλλαγές. Με «κινητήρια δύναμη» το **επίπεδο των ορμονών** (οι γοναδοτροπικές ορμόνες -δύο στα αγόρια και τρία στα κορίτσια- προκαλούν την ανάπτυξη των αδένων στα ανδρικά και τα γυναικεία γεννητικά όργανα, που με τη σειρά τους εκκρίνουν περισσότερη τεστοστερόνη ή οιστρογόνα) το παιδί μεταβάλλει όψη και εμφάνιση σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα. Όπως ήδη σημειώσαμε, οι αλλαγές αυτές επέρχονται ενωρίτερα για τα κορίτσια (1 ½ με 2 χρόνια) από ό,τι στα αγόρια. Έτσι, στην αρχή αυτής της περιόδου, στο μεγαλύτερο ποσοστό των κοριτσιών έχει ήδη εμφανιστεί η πρώτη **έμμηνη ρύση** (12^ο έτος), μαζί με το αυξητικό τίναγμα της εφηβείας και δευτερεύοντα χαρακτηριστικά¹ της ήβης (π.χ. ανάπτυξη του στήθους). Οι αντίστοιχες μεταβολές στα αγόρια εμφανίζονται γύρω στο 14^ο με 15^ο έτος.

Εκτός από τη διαφυλική διαφορά (υπέρ των κοριτσιών) σχετικά με το χρόνο εμφάνισης της ήβης, παρατηρείται και μια σημαντική διατομική (ανεξαρτήτως φύλου) διαφορά, εκείνη μεταξύ εφήβων που εμφανίζουν τα γνωρίσματα της ήβης είτε αρκετά νωρίτερα είτε αρκετά αργότερα από τον αντίστοιχο μέσο όρο της ομάδας τους (που είναι 11^ο-12^ο έτος για τα κορίτσια και 13^ο-14^ο έτος για τα αγόρια). Πρόκειται για τους **πρώιμους** και τους **αργοπορημένους** εφήβους, αντίστοιχα. Παρόλο που η διάκριση αυτή δεν είναι σημαντική για το τελικό αποτέλεσμα της βιοσωματικής ανάπτυξης του εφήβου, έχει τεθεί το ερώτημα κατά πόσον είναι προτιμότερο (ή όχι) ένα παιδί να έχει πρώιμη ή αργοπορημένη εφηβεία. Η βέβαιη απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι ότι ο πρώιμος έφηβος έχει συντομότερη παιδική ηλικία (με την υποτιθέμενη ανεμελιά της) αλλά μεγαλύτερο χρονικό διάστημα για να προετοιμαστεί για το ρόλο του ενήλικου, ενώ το αντίθετο συμβαίνει με τον αργοπορημένο έφηβο. Όταν δει κανείς τα πράγματα από συστηματικότερη ψυχοπαιδαγωγική άποψη, όμως, διακρίνει εύκολα διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων τις οποίες επιβεβαιώνει η σχετική έρευνα. Θα σημειώσουμε εδώ συνοπτικά ότι φαίνεται πως προτιμότερη είναι η πρώιμη εφηβεία και για τα δύο φύλα για δύο λόγους: **Πρώτον**, ο/η πρώιμος/η

¹ Δευτερεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης ονομάζουμε όλες τις αλλαγές στο σώμα του εφήβου (π.χ. ηβική κόμη) που δεν συνδέονται άμεσα με την αναπαραγωγική διαδικασία, αλλά τη διαφορική εμφάνιση ανδρών και γυναικών, ενώ τα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά είναι τα γεννητικά όργανα των δύο φύλων που συμμετέχουν άμεσα στην αναπαραγωγική διαδικασία.

έφηβος/η αντιμετωπίζεται με ευνοϊκό τρόπο τόσο από την οικογένεια όσο και από τους συνομηλίκους. Οι γονείς είναι περισσότερο πρόθυμοι να παράσχουν περισσότερα προνόμια και δικαιώματα στον πρώιμο έφηβο, ενώ οι συνομηλικοί τον/την αντιμετωπίζουν ως πρότυπο στην ομάδα, όπου κερδίζει με μεγαλύτερη ευκολία ηγετική θέση. **Δεύτερον**, η προνομιακή αυτή μεταχείριση προσπορίζει στον έφηβο όχι μόνον δικαιώματα αλλά και μια καλύτερη αυτο-εικόνα και αυτο-εκτίμηση, στοιχεία που είναι βασικά συστατικά για καλή ψυχική υγεία.

6.4.2. Γνωστική ανάπτυξη

Η ανεπάρκεια της προηγούμενης αναπτυξιακής περιόδου (η **συγκεκριμένη** λογική σκέψη) ξεπερνιέται βαθμιαία με την έναρξη της εφηβείας. Ο έφηβος πετυχαίνει την τέλεια (και τελική) απελευθέρωση της σκέψης του από το «εδώ και τώρα», από το συγκεκριμένο, από την ανάγκη δηλαδή για φυσική παρουσία προσώπων και πραγμάτων. Το υλικό της σκέψης είναι πλέον **αφηρημένες έννοιες** και ιδέες και η κατεύθυνση του συλλογισμού του έχει αντιστραφεί: Αντί από το μερικό προς το γενικό, τώρα εκκινεί από το γενικό και, κατόπιν, επιχειρεί να διαπιστώσει αν -και πώς- κάτι ισχύει και στην πραγματικότητα. Μάλιστα, αυτό το «κάτι» της πραγματικότητας μπορεί να περιγραφεί με ποικίλους τρόπους, με πολλές εναλλακτικές μορφές. Αν δείξετε, για παράδειγμα, σε ένα παιδί σχολικής ηλικίας φωτογραφία ενός τροχαίου δυστυχήματος και τον/τη ρωτήσετε τι μπορεί να έχει συμβεί, το παιδί μέχρι τα 11-12 έτη συνήθως θα σας δώσει μια-δυο λύσεις-απαντήσεις για το τι πραγματικά συνέβη (π.χ. υπερβολική ταχύτητα). Ο έφηβος θα απαντήσει, αντίθετα, προτείνοντας πολλές εναλλακτικές λύσεις σχετικά με το τι θα μπορούσε να συμβεί (π.χ. υπερβολική ταχύτητα ή κακό οδόστρωμα ή κακές καιρικές συνθήκες ή κακή κατάσταση του αυτοκινήτου ή λάθος του άλλου οδηγού, κ.ο.κ.). Από τα παραπάνω προκύπτει ένα νέο είδος συλλογισμού για τον έφηβο, ο απαγωγικός ή υποθετικός-παραγωγικός συλλογισμός.

Άμεση συνέπεια των νοητικών αυτών αλλαγών είναι ότι ο έφηβος αντιμετωπίζει τον κόσμο γύρω του (άρα και τους οικείους του στην οικογένεια, στο σχολείο ή στην ομάδα του) με διαφορετικό τρόπο. Ιδιαίτερα οι ενήλικοι του περιβάλλοντός του δυσκολεύονται να αντιμετωπίσουν τον έφηβο, ο οποίος, πλέον, μπορεί ευκολότερα να αντιστέκεται στην προσπάθειά τους για συμμόρφωσή του, να αμφισβητεί ή/και να απορρίπτει τη γνώμη τους, η οποία δεν αντιπροσωπεύει παρά μία από τις πολλές γνώμες που θα μπορούσαν να διατυπωθούν για ένα θέμα! Αυτό γίνεται ιδιαίτερα αισθητό στη συζήτηση των δύο μερών (γονείς ή δάσκαλοι - έφηβοι) για το τι είναι καλό ή κακό. Ο έφηβος τώρα χρησιμοποιεί δικά του, προσωπικά, κριτήρια για το «τι δέον γενέσθαι». Η νέα αυτή αντίληψη περιλαμβάνει α) το ενδιαφέρον για την τήρηση των νόμων, οι οποίοι, ωστόσο, μπορούν να αλλάξουν γιατί είναι σχετικοί και β) την αξία της

ατομικής συνείδησης που θα πρέπει να υπερέχει, όταν υπάρχει περίπτωση σύγκρουσής της με το νόμο.

Τέλος, άξιο μνείας είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό της ηλικίας αυτής, που έχει γνωστική αφετηρία αλλά άμεσες προεκτάσεις στη συμπεριφορά του εφήβου: Είναι ο **εγωκεντρισμός** της εφηβικής ηλικίας. Ο έφηβος αφενός νιώθει ότι είναι το κέντρο της προσοχής των άλλων (φανταστικό ακροατήριο), πράγμα που του αυξάνει το άγχος και την αμηχανία, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που βρίσκεται με άλλους ανθρώπους και αφ' ετέρου έχει την αίσθηση ότι είναι ο ίδιος μια ξεχωριστή, μοναδική περίπτωση (αίσθηση παντοδυναμίας). Η δεύτερη αυτή μορφή εγωκεντρισμού ερμηνεύει, εν μέρει τουλάχιστον, τη ριψοκίνδυνη συμπεριφορά του εφήβου, ο οποίος θεωρεί ότι δεν μπορεί να του προκαλέσουν πρόβλημα αυτές οι μορφές συμπεριφοράς (εξαρτησιογόνες ουσίες, οδήγηση, αλκοόλ, κ.τ.ό.)

6.4.3. Ανάπτυξη της προσωπικότητας

Τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας του εφήβου, ιδιαίτερα στο τέλος της περιόδου αυτής, είναι σχεδόν ταυτόσημα με εκείνα της ενήλικης προσωπικότητας. Το νέο, σε σχέση με τις προηγούμενες ηλικίες, στοιχείο είναι η στροφή του εφήβου και το ενδιαφέρον του για το **άλλο φύλο**. Το στοιχείο αυτό αντιπροσωπεύεται από το τελευταίο στάδιο ανάπτυξης της προσωπικότητας κατά τη θεωρία του Freud, αυτό της **γενετήσιας σεξουαλικότητας**. Το παιδί που έχει περάσει επιτυχώς -χωρίς καθήλωση- τα προηγούμενα στάδια ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης, αναμένεται τώρα να στρέψει το ενδιαφέρον του στις σχέσεις του με το άλλο φύλο, δείχνοντας έτσι μια ώριμη σεξουαλική οικειότητα και συμπεριφορά.

Η θεωρία του Erikson, από το άλλο μέρος, προβαίνει σε μία γενικότερη θεώρηση του εξελικτικού στόχου του εφήβου, ο οποίος πρέπει να είναι η εκ μέρους του κατάκτηση μιας **ταυτότητας**. Ο έφηβος αναμένεται, όχι μόνον να κάνει ώριμες ψυχοσεξουαλικές επιλογές, αλλά, επίσης, να προσαρμοστεί στις νέες αλλαγές του σώματός του, να ξεκινήσει τη διαδικασία των επαγγελματικών του επιλογών και να αναζητήσει νέες, προσωπικές ιδέες και αξίες για τον κόσμο που τον περιβάλλει. Αυτό, βεβαίως, δεν γίνεται πάντοτε, ούτε με την ίδια επάρκεια, ούτε με τους ίδιους τρόπους από όλους τους εφήβους. Όπως έδειξε η έρευνα του James Marcia¹, οι εναλλακτικές μορφές ταυτότητας στην εφηβεία καθορίζονται από το αν ο έφηβος διερευνά μόνος του τα πράγματα και αν τελικά καταλήγει/δεσμεύεται σε μια μορφή ταυτότητας. Οι μορφές ταυτότητας, κατά τον Marcia, είναι οι εξής τέσσερις: (1) **Κατακτημένη ταυτότητα**, κατά την οποία ο έφηβος, με προσωπική έρευνα, επανεξέταση υπάρχουσών αξιών και πε-

¹ Marcia, J.E. (1980). *Identity in adolescence*. Στο J. Adelson (Επιμ. Εκδ.) *Handbook of adolescent psychology*. New York: Wiley.

ποιθήσεων και με δοκιμή νέων εμπειριών, καταλήγει στη διαμόρφωση ταυτότητας, με θετικές συνέπειες στην περαιτέρω εξέλιξή του. (2) **Παρατεταμένο moratorium**, κατά το οποίο ο έφηβος ερευνά, εξετάζει και δοκιμάζει, αλλά αναβάλλει την οριστική δέσμευση σε κάποιο είδος ταυτότητας. (3) **Δοπή ταυτότητα**, η οποία, όπως δείχνει ο όρος, ουσιαστικά τού προσφέρεται από άλλους (γονείς και άλλους ενήλικες), χωρίς προσωπική εμπλοκή και ανεξάρτητη δράση. (4) **Σύγχυση ρόλων** έχουμε όταν ο έφηβος ούτε διερευνά ή δοκιμάζει προσωπικά καταστάσεις και εμπειρίες ούτε δεσμεύεται σε κάποιο είδος ταυτότητας. Η σύγχυση που βιώνει συνδέεται με πολλά προβλήματα ψυχικής υγείας.

6.4.4. Ψυχοκοινωνική ανάπτυξη

Οι βιοσωματικές αλλαγές και οι νέες νοητικές κατακτήσεις του εφήβου συνάδουν και με τις διαπροσωπικές του επιλογές και σχέσεις. Εκτός από το ενδιαφέρον για το άλλο φύλο, ο έφηβος περιορίζεται, στην ηλικία αυτή, σε λιγότερους φίλους με τους οποίους, όμως, διατηρεί μια στενή σχέση, μοιράζεται σκέψεις και αξίες και τους οποίους «χρησιμοποιεί» ως δεύτερο σημείο αναφοράς, πέρα από την οικογένειά του.

Οι σχέσεις με τους γονείς συχνά γίνονται δύσκολες, καθώς τα δύο μέρη έχουν αντιτιθέμενους στόχους: Οι μεν έφηβοι ζητούν ελευθερία και αυτονομία στο να αποφασίζουν για τον εαυτό τους, οι δε γονείς μερικές φορές «οχυρώνονται» στην άρνηση να αναγνωρίσουν στον έφηβο το δικαίωμα να δρα ανεξάρτητα και πέρα από τις δικές τους αντιλήψεις και επιθυμίες. (Για τις σχέσεις γονέων-εφήβων, το γονεϊκό στυλ και τις συγκρούσεις μεταξύ των δύο μερών, ο αναγνώστης παραπέμπεται στο κεφ. 5.3, σελ.64).

Η σημασία του περιβάλλοντος. Όπως και στη σχολική ηλικία, η σημασία του οικογενειακού περιβάλλοντος για τη νοητική ανάπτυξη του εφήβου εξακολουθεί να είναι μεν σπουδαία αλλά δεν είναι κρίσιμη. Εδώ, ωστόσο, θα πρέπει να υπομνησθεί ότι σημαντικό ρόλο έχει ένα άλλο περιβάλλον, το **σχολείο**, το οποίο καλείται να παράσχει ψυχοπνευματικά ερεθίσματα σύστοιχα με τις ειδικές δεξιότητες, τα νοητικά επιτεύγματα, αλλά και με τα ενδιαφέροντα και τις ανησυχίες/αναζητήσεις του εφήβου.

Το οικογενειακό περιβάλλον εξακολουθεί, πάντως, να έχει κεντρική θέση στην ανάπτυξη του εφήβου: Οι γονείς -παρά τα κοινώς λεγόμενα- εξακολουθούν να αποτελούν κεντρικές φιγούρες-πρότυπα για τον έφηβο, ο τρόπος αντιμετώπισης της νέας εμφάνισης του εφήβου μπορεί να συντελέσει στη βελτίωση ή χειροτέρευση της αυτο-εικόνας του, ο προσεκτικός χειρισμός του εφηβικού εγωκεντρισμού εκ μέρους των γονέων μπορεί να μειώσει τον κίνδυνο που συνεπάγεται μία εφηβική συμπεριφορά, η γονεϊκή κατανόηση της ανάγκης του εφήβου να έχει το δικό του χώρο, τις δικές του ιδέες και αξίες, να

ντύνεται όπως του αρέσει, είναι πολύ πιθανό πως θα μειώσει την μεταξύ των δύο μερών ένταση, η παροχή ευκαιριών και η βαθμιαία αναγνώριση δικαιωμάτων στον έφηβο αναμένεται να οδηγήσει στην κατακτημένη ταυτότητα. Όλα τα παραπάνω είναι στοιχεία που μπορούν -και θα πρέπει- να χαρακτηρίζουν τη γονεϊκή συμπεριφορά σε σχέση με τους εφήβους.